

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत समाज सुधारकांचे योगदान

। डॉ. विलास आबा गायकवाड
(संपादक)

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त,
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत समाज सुधारकांचे योगदान

© डॉ. विलास आबा गायकवाड

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 / 9604872233

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - <http://www.dayadhanpublication.com>

मुद्रक

श्रेया प्रिंटेर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 17/09/2021

ISBN 978-93-91097-09-7

किंमत 340/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. आनिता दयाराम मस्के यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास आढळल्यास यासाठी केवळ लेखकच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेख आणि आशय याविषयी प्रकाशिका किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्र.
१	समाज परिवर्तनात सावित्रीबाई चे योगदान व साहित्य	प्रा. डॉ. मीना भगवानराव बोर्डे	१-५
२	गोर बंजारा समाज: विशेष संदर्भ श्री सद्गुरु संत सेवालाल महाराज	डॉ. बंजारा दिलीप लालू	६-९
३	आधुनिक मुंबईचे शिल्पकार नाना उर्फ जगन्नाथ शंकर शेठ	प्रा. डॉ. सुनील दत्त एस गवरे	१०-१५
४	मध्ययुगीन भारतातील समाजसुधारक "श्री महात्मा बसवेश्वर महाराज "	प्रा. डॉ. सिध्देश्वर शेटकर	१६-२१
५	गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर	२२-२६
६	महिला विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान	प्रा. डॉ. मीना भगवानराव बोर्डे	२७-३०
७	राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्य व बहुजनांसाठीचे शैक्षणिक कार्य	सहा. प्रा. ज्ञानेश्वर सुभाष कव्हर	३१-३४
८	साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे दलित साहित्य आणि कार्य	सहा. प्रा. सचिन रवींद्र इंगोले	३५-३८
९	राष्ट्रीय एकात्मतेचे शिल्पकार - सरदार वल्लभभाई पटेल	प्रा. डॉ. गौरव गोविंदराव जेवळीकर	३९-४३
१०	महात्मा गांधीचे सत्य व अहिंसा संबंधीचे विचार	डॉ. आर. जी. बोडे	४४-४८
११	एक महान योद्धा... कुशल राजनीतिज्ञ... आणि प्रभावशाली शासक महाराणी अहिल्याबाई	प्रा. कु. पल्लवी र. देशमुख	४९-५१
१२	महामना पंडित मदन मोहन मालवीय यांचे समाज कार्यातील योगदान.	प्रा. पूजा हिरामण गांगोडे	५२-५४

१३	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत समाजसुधारक डॉ बाबा आढाव यांचे योगदान	डॉ प्रविण मानसिंग कांबळे	५५-५८
१४	राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण विषयक विचार आणि आजची परिस्थिती	प्रा. डॉ. बन वशिष्ठ गणपतराव	५९-६६
१५	भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. गोविंद सदाशिव धुर्ये यांचे जातीयव्यवस्थेसंबंधीचे विचार	प्रा. राजेश नारायण इंगोले	६७-७३
१६	पुरोगामी महाराष्ट्राचे शिल्पकार - लोकहितवादी	डॉ. नवनाथ रासकर	७४-७७
१७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: एक समाजसुधारक	प्रा. रजनी आनंदराव काळे	७८-८३
१८	ईश्वरचंद्र विद्यासागर : समाजसुधारणेचा महामेरु	डॉ. आश्लेषा मुंगी	८४-८७
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तिकरण	डॉ. शिंदे सुरेखा सदाशिवराव	८८-९३
२०	यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषिक्षेत्रातील योगदान	डॉ प्रवीण भास्करराव हाडे	९४-९००
२१	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी विषयक विचार	प्रा. सुधीर ना. देशमुख	१०१-१०५
२२	कौटिल्याचे अर्थशास्त्र	डॉ. जयश्री दिघे	१०६-१०९
२३	गांधीजींचे विचार आणि भारतीय संविधान	डॉ. अतुल पूजाजी राऊत	११०-११४
२४	कौटिल्याच्या भ्रष्टाचारासंबंधी विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. संजय भालेराव	११५-११९
२५	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका	प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार	१२०-१२५
२६	राष्ट्रमाता जिजाऊ यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)	१२६-१३१
२७	महात्मा गांधी: सत्याग्रह चळवळ आणि स्वातंत्र्य एक दृष्टिक्षेप	डॉ. प्रा. कारभारी लक्ष्मण भानुसे	१३२-१३६
२८	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील	१३७-१४२

२५. आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भूमिका

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार

मातोश्री शांताबाई गोटे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वाशिम

प्रस्तावना :-

स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदामंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीयन्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतीज्ञ, तत्त्वज्ञ, समाजसुधाकर, पत्रकार, वकील दलित बौद्ध चळवळीचे प्रेरणास्थान आणि भारतीय बौद्धधर्माचे पुनरुज्जीवीत करणारे महामानव भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी झाला. प्रचंड बुद्धिमत्ता, समाजासाठी असीमत्याग करणारे दलित समाजाला हक्क मिळवून देणारे महाडचा सत्याग्रह, मनुस्मृतीचे दहन, मंदिसत्याग्र, शेतकऱ्यांचा कैवारी, गोलमेज परिषद, पुणे करार स्वतंत्र मजूरपक्ष, बहिष्कृतहितकारिणी सभेची स्थापना, दलित शिक्षण संस्थेची स्थापना, पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना, महिलांसाठी कार्य, स्वातंत्र्य लढयात सहभाग अशा कितीतरी गोष्टी बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या जीवनात केल्या. समाजासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले समाजामधील तळागाळातील व्यक्तीचा प्रामुख्याने विचार केला शिक्षणासाठी समाजाच्या कल्याणासाठी आयुष्य भर संघर्ष केला. शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा. असा गुरूमंत्र दिला. असामन्य कर्तुत्व गाजवणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे खऱ्या अर्थाने आधुनिक भारताच्या विकासातील महत्वाचे व्यक्ती आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा परिचय :-

मध्यप्रदेशातील महू येथे बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. बाबासाहेबांच्या वडिलांचे नाव रामजी आणि आईचे नाव भीमाबाई असे होत. मध्यप्रदेशा नंतर काही काळ दापोली. सातारा असे वास्तव्य करत आंबेडकरांचे कुटूंब मुंबईत राहण्यास आले. बाबासाहेबांनी शिक्षण घेण्यासाठी खुप कष्ट सोसले. वयाच्या १४-१५ व्या वर्षी बाबासाहेब आंबेडकर यांचा विवाह दापोली येथील भिकू बलंगकर यांच्या मुलीशी म्हणजेच रमाबाई यांच्याशी झाला. बाबासाहेब आपल्या शालेय जीवनात १८ तास अभ्यास करत असत.

उच्चशिक्षण :-

मॅट्रिकची परिक्षा यशस्वी पणे उत्तीर्ण झाल्या नंतर बाबासाहेबांनी मुंबई विद्यापीठातून बी.ए. ची पदवी घेतली. बडोदा संस्थानाचे सयाजीराव गायकवाड यांच्या मदतीने बाबासाहेब उच्चशिक्षणासाठी अमेरिकेत गेले. कोलंबिया विद्यापीठातून अर्थशास्त्र विषयात एम.ए. केले. त्यानंतर वियनात पीएच.डी. मिळविली. बार.अॅट.लॉ आणि डी.एस.सी पदवी घेतली. ग्रेजुएशन येथून बॅरिस्टर अॅट लॉ ही पदवी घेऊन ३ एप्रिल १९२३ रोजी मुंबईत परतले. समाजकार्य कराव व अर्थाजनासाठी वकिली करावी असा निर्णय त्यांनी घेतला. सुरुवातीच्या काळात बाबासाहेबांनी उत्तम प्रकारे वकिली केली.

आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान :-

भारताच्या आधुनिक पायावरील राष्ट्र म्हणून जडणघडण विकासाच्या शतकात १९२० ते १९५० च्या दशकात झाली. या काळात राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळालेच पण राज्यघटना, राजकीय-आर्थिक आणि सामाजिक वडी, राज्यांची पुनर्रचना, फाळणी तसेच आर्थिक विकास आणि सामाजिक विकासाचा कृती कार्यक्रम असे सारे या काळात घडत गेले. या पायावर आधुनिक भारतीय राष्ट्राची घडण झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा कार्यकाळही हाच आहे. मुंबईत १९१८ साली त्यांचे नेतृत्व राजकीय क्षितिजावर उदयास आले. सुमारे ४० वर्षांच्या काळात डॉ. आंबेडकर ज्ञानदान आणि नेतृत्व करीत होते, राष्ट्राच्या उभारणीत योगदान देत होते. समस्या सोडवण्यासाठी धारणे सुचवण्याची डॉ. आंबेडकरांची पध्दती त्यांच्या समकालीन नेत्यांपेक्षा निराळी होती. विषयाचा सखोल अभ्यास करून, कारणे ओळखून मगच उपाय शोधण्याची शिस्त त्यांच्यात होती म्हणूनच त्यांनी सुचवलेले उपाय हे आजही राष्ट्रा पुढील समस्यांचा खास करणयासाठी समर्पक ठरतात.

स्वातंत्र्याची आणि राष्ट्राची संकल्पना :-

डॉ. बाबासाहेब स्वतःच्या पध्दतीने स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होते. सन १९३०-३२ च्या पहिल्या गोलमेज परिषदेत ब्रिटिशांनी त्यांनी सांगितले, " केवळ स्वराज्यातील राज्यघटनेमूळेच दलित वर्गास राजकीय सत्तासहभागाची संधी मिळू शकते. तसे न झाल्यास आमच्या लोकांनी मुक्ती मिळणार नाही." मात्र स्वातंत्र्याची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची कल्पना काँग्रेस व इतरांपेक्षा वेगळी होती. त्यांच्या मते, राजकीय स्वातंत्र्य हा स्वातंत्र्याचा निवळ एक भाग झाला. अन्य भाग म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य, असमान हक्कांपासून मुक्ती, अस्पृश्य मानले गेलेल्यांना समान सामाजिक व आर्थिक हक्क देण्यात जात हा अडथळी असल्यामूळे आधी सामाजिक आर्थिक समानतेच्या हक्काचे संरक्षण

करणान्या तरतुदी करा, मग ब्रिटिशांकडून राजकीय स्वातंत्र्य घेऊच, असे त्यांचे मत होते. हा एकमेव मतभेद काँग्रेस आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या संकल्पनेत होता, डॉ. आंबेडकर यांनी हा जो विषय तेव्हा लावून धरला, तो आजही महत्वाचाच ठरतो, कारण राज्यघटनेद्वारे अनुसूचित जातींना समान हक्क मिळूनही, त्यांना नागरिक म्हणून समान हक्क नाकारले जाण्याचे प्रसंग आजही येतात. राष्ट्राची ही संकल्पना विकसित होण्यात डॉ. आंबेडकरांची मदत झालीच, पण राष्ट्रीयत्वाची एक पूर्वअट आपल्या देशात पूर्ण झालेली नसल्याकडेही त्यांनी लक्ष वेधले होते. त्याचे याबाबतचे निरीक्षण असे की, स्वतःस राष्ट्र म्हणविणाऱ्या सर्व लोकांचा संवाद, सहभाग आणि भागीदारी यांतून आलेली सामाजिक एकोप्याची भावना म्हणजे राष्ट्रीयत्व राष्ट्रभावनेत एकोपा किती आहे, हे सामाजिक जीवनात समता आणि बंधुता किती आहे, यावर ठरते. देशात आर्थिक व सामाजिक पातळ्यांवर मोठी विषमता असताना आणि अल्पीकडल्या काळात आंतर-जातीय, वांशिक आणि धार्मिक तणाव वाढत असताना राष्ट्र विकसित होण्यासाठी आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रत्यक्षात दिसण्यासाठी आपण डॉ. आंबेडकर यांच्याकडून शिकवण घेतली पाहिजे.

संसदीय लोकशाहीच्या यशाची देखील एक पूर्वअट डॉ. आंबेडकरांनी स्पष्ट केली होती. एक व्यक्ती एक मूल्य किंवा सर्वांना समान मूल्य हे लोकशाही मूलभूत तत्व आहे. राजकीय लोकशाहीत एक व्यक्ती एक मत या नियमाने हे तत्व आचाराणात आणले जाते. पण राजकीय लोकशाही यशस्वी व्हायची असेल तर सामाजिक आणि आर्थिक पातळ्यांवरही सर्वांना समता आणि स्वातंत्र्य हवे. सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही हे राजकीय लोकशाहीच्या पेशी आणि तंतूसारखे आहेत. असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. परंतु जातिव्यवस्थेमुळे एकतर सामाजिक आणि त्यामुळे आर्थिक लोकशाही नाकारली जाते आणि राजकीय लोकशाहीचे स्वरूप जातीय किंवा जाती-आधारीत बनते. म्हणून राजकीय लोकशाही बळकट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा, सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीवर भर होता. त्याचप्रमाणे लोकशाही बळकट करण्यासाठी अहिंसक मार्गाचा वापर ही त्यांनी पूर्वअट मानली होती. कोणत्याही रक्तपाताविना क्रांतिकारक बदल घडवून आणणारी शासनपध्दती म्हणजे लोकशाही असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. परंतु आज जमावाचा हिंसाचार वाढत असताना डॉ. आंबेडकर यांची शिकवण साऱ्यांनी घ्यावी, अशी वेळ आली आहे.

हक्करक्षणासाठी कृती कार्यक्रम :-

लोकशाहीत अल्पसंख्याकांसाठी काही हक्क-संरक्षक उपाय असावेत, यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले योगदानही तितकेच महत्वाचे आहे. शासनसंस्था धार्मिक बहुसंख्येच्या बळावर सुरू राहणे टाळण्यासाठी त्यांनी तीन संकल्पना पुढे आणल्या. १) बहुसंख्याक व अल्पसंख्याक यांच्या प्रतिनिधित्वाचा समतोल २) महत्त्वाच्या मुद्यावरील निर्णय सर्वानुमते करणे ३) बहुमताच्या पश्चाद्विचारात अल्पमतातील पक्षांनाही मंत्रिमंडळ निवडीचा अधिकार डॉ. आंबेडकर यांनी शासनसंस्थेला धार्मिक बहुसंख्याकतावादाचा धोका असण्याची शक्यता विचारात घेतली होती, म्हणून त्यांनी या सुचना केल्या होत्या. त्यांचे भाकीत काहीसे आज प्रत्यक्षात दिसते आहे. त्यामूळे याही बाबतीत, डॉ. आंबेडकरांची शिकवण आज उपयोगी आहे.

अल्पसंख्याकांखेरीज स्त्रियांच्याही समान हक्कांचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचार केला आणि हिंदू कोड बिल हे विधेयक तयार केले. त्या विधेयकाच्या मसुद्याला जोरदार विरोध झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्वाचे योगदान म्हणजे राज्य-पुनर्रचनेबाबतची त्यांची भूमिका, प्रादेशिकतावाद बळावू नये, म्हणून एकच भाषा बोलणाऱ्या प्रांताचीही अनेक राज्ये असायला हवीत, अशी त्यांची सूचना होती आणि आकाराने लहान, पण आर्थिक दृष्ट्या सक्षम राज्ये असावीत, असे त्यांचे मत होते. राज्ये आकाराने लहान असल्यास शासकता चांगली असते आणि अशी राज्ये दलित अल्पसंख्याकांना अधिक चांगल्या प्रकारे सामावून घेणारी असतात, असा विश्वास त्यांनी मांडला होता.

आर्थिक विकास धोरण :-

डॉ. आंबेडकर यांनी देशाच्या आर्थिक विकासात दिलेल्या योगदानाची पुरेशी चर्चा सहसा होत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व कायदेमंडळात कामगार खात्याचे मंत्रिपद त्यांच्याकडे असताना, पुनर्बांधणी आणि पुनर्वसन योजना १९४२-४६ तयार झाली व प्रत्यक्षात आली. १९५१-५५ च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेने त्या योजनेचा आधार घेतला डॉ. आंबेडकरांनी कामगारविषयक धोरण आखलेच, पण अनुसूचित जातीविषयीचे धोरण आणि महत्वाचे म्हणजे पाणी आणि वीज यांच्या विकासाचेही धोरण त्यांनी आखले होते. आजही त्या कामगारविषयक धोरणाचा आधार घेतला जातो. कोलकत्यात पहिले रोजगार विनिमय केंद्र सुरू झाले, तेही याच धोरणामूळे अनुसूचित जातीसाठी सरकारी नोकऱ्या व शिक्षणसंधीमध्ये प्रारक्षण हे निर्णय त्यांच्या धोरणामूळे झाले. केंद्रीय जल आयोग आणि

केंद्रीय वीज प्राधिकरण या आजही कार्यरत असलेल्या यंत्रणांची सुरुवात डॉ. आंबेडकरांच्या पाणी आणि वीजविषयक धोरणातून झाली. दामोदर, हिराकूंड, शोण ही धरणे तसेच दख्खनचा पाटबंधारे विकास हे या धोरणामूळे मार्गी लागले. वास्तविक, केंद्र सरकारचे पाणी आणि वीजविषयक आद्य धोरणाचे कर्त्य असे रास्त श्रेय डॉ. आंबेडकर यांना मिळायला हवे.

शेतकऱ्यांसाठी कार्य :-

शेतीला उद्योग मानून पायाभूत सुविधापुरवून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे. आर्थिक स्रोत तळागाळापर्यंत झिरपले म्हणजे ग्रामीण माणसाच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडतील. आर्थिक विषमता जितकी कमी होईल, तितकी जातीय भेदभावाची दरी कमी होईल. असे बाबासाहेबांना वाटत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सर्वात महत्वाची संकल्पना मांडली ती शेतीचे राष्ट्रीयकरण करण्याची पीकपध्दती पाणी उपलब्धता, बांधबंदिस्ती, उत्पादकता वाढ, साठवणव्यवस्था, शेतमालाची विक्री, शेतमालाचे भाव या संदर्भात स्पष्ट नियम करावेत, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या काही संकल्पनातूनच कमाल जमीन धारणा कायदा, सावकारी व खेती पध्दतींना प्रतिबंध करणारा कायदा, सामूहिक शेतीचे प्रणालीकर आधारित शेती महामंडळ, राज्यातील नद्यांच्या खोऱ्यांची विभागणी व विकास, जलसंवर्धन योजना अमलात आल्या. शासनाने त्याबाबत कायदे व नियम बनविले. या मागे डॉ. बाबासाहेब यांच्या विचारांचाच प्रभाव दिसून येतो.

निष्कर्ष:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या आर्थिक नियोजनाचे आणि आर्थिक विकासात्मक धोरणांचे शिल्पकार होते. एकट्या व्यक्तीचे इतके मोठे योगदान, हा राष्ट्रनिर्माणासाठी मोठाच सहयोग आहे, राष्ट्रवाद, देशप्रेम यांची उच्च पातळी गाठल्याखेरीज आणि प्रामाणिकपणा असल्याखेरीज इतके मोठे काम होत नसते. देशातील सान्या वचितांसाठी तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महानायक आहेतच. देशातील सान्या लोकांनी त्यांना महान नेता ठरविण आणि त्यांना भारतरत्न दिले जाणे. ही त्यांच्या कार्याची एक उचित दखल ठरते.

संदर्भ :-

- १) जाधव नरेंद्र - 'बोल महामानवाचे' खंड १ पृष्ठ क्र. १३.
- २) फडके य.दि., आंबेकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती १९९० पृष्ठ क्र. १४३
- ३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे खंड १७, महाराष्ट्र राज्य शासन प्रकाशित, पृष्ठ क्र. २१२
- ४) दैनिक सकाळ - ४ ऑक्टोबर २०१५
- ५) जाधव नरेंद्र - 'उपरोक्त' पृष्ठ क्र. ३७०-३७१.
- ६) भालेराव हरीश - 'मानवी हक्काचे परिवर्तक' दै. महाराष्ट्र टाइम्स, दि. १४ एप्रिल २०१३.
- ७) गाठाळ साहेबराव - आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलास प्रकाशन औरंगाबाद, २०१० पृष्ठ क्र. ३७२-३८०
- ८) Dr. Babasaheb Ambedkar writing and speeches, vol. 10-page no. 302-380